

Anna Bartnik

Mniejszość żydowska w Republice Białoruś po 1991 roku

Słowa kluczowe:

Republika Białoruś, Białoruś, mniejszości narodowe, mniejszość żydowska, Żydzi, asymilacja, polityka etniczna, emigracja

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Przedmiotem rozprawy była mniejszość żydowska w Republice Białoruś. Analiza objęła szerokie spektrum zagadnień, w szczególności: status prawny tej mniejszości wynikający z prawa zewnętrznego i wewnętrznego oraz kwestie kształtowania i rozwoju życia narodowego wewnątrz wspólnoty. Istotnym celem stało się również przybliżenie genezy skupisk żydowskich i ich liczebności, opis struktury społecznej, życia kulturalnego, szkolnictwa i działalności religijnej. Ważne było ukazanie stanu relacji mniejszości żydowskiej z państwem białoruskim i izraelskim oraz zbadanie poparcia udzielanego białoruskim Żydom ze strony społeczności międzynarodowej, głównie zagranicznych fundacji i organizacji. Badania miały na celu także oszacowanie możliwości rozwoju autonomii narodowo-kulturalnej mniejszości żydowskiej oraz forsowaną przez niektórych przedstawicieli władz białoruskich politykę asymilacji mniejszości.

W odniesieniu do informacji pojawiających się w źródłach rządowych oraz oficjalnych wypowiedziach polityków, na obszarze Białorusi brak jest przesłanek potwierdzających występowanie konfliktów o charakterze i podłożu etnicznym czy narodowościowym. Na próżno szukać również większej aktywności organizacji, stowarzyszeń i grup, które w swoje programy miałyby wpisana wrogość rasową czy hasła nacjonalistyczne. Jak podkreślają decydenci, szczególne przypadki oraz wzmianki o pojedynczych incydentach (jak napaść na cudzoziemców czy agitacja o charakterze szowinistycznym i ksenofobicznym) nie stanowią o pojawieniu się na Białorusi opisanego zjawiska i problemu o cechach konfliktu etnicznego.

Po uzyskaniu przez Białoruś niepodległości doszło do ożywienia działalności przedstawicieli mniejszości narodowych, również mniejszości żydowskiej. Aktywność białoruskich Żydów zorientowana jest od tego czasu na działalność społeczną, kulturalną, oświatowo-wydawniczą i religijną, nie posiadając zarazem implikacji i charakteru politycznego. Warto zaznaczyć, że dynamiczny rozwój środowiska żydowskiego determinują takie kwestie jak: spadająca liczebność (niekorzystne procesy demograficzne oraz postępująca

emigracja), brak wsparcia ze strony władzy, brak silnej grupy reprezentantów w ramach wspólnoty (poza liderami społeczności lokalnych), uzależnienie od zewnętrznych, zagranicznych źródeł finansowania. Polityka władz wobec mniejszości żydowskiej nie odbiega od ogólnego kierunku polityki wobec mniejszości zamieszkujących w państwie. Co więcej, władze nie ograniczają inicjatyw przedstawicieli mniejszości żydowskiej w taki sposób, jak ma to miejsce wobec działalności mniejszości polskiej.

Poddając analizie sytuację wewnętrzną należy zaznaczyć, że pomimo braku oficjalnego, państwowego antysemityzmu, dochodzi do jego przejawów – hasła antysemickie pojawiają się niekiedy w wypowiedziach polityków czy oficjalnych komunikatach publicznych. W dalszym ciągu pojawiają się antysemickie publikacje, dochodzi również do aktów chuligaństwa i wandalizmu, których sprawcy zazwyczaj nie są pociągani do odpowiedzialności karnej. Organizacje żydowskie wykorzystują pojawiające się akty antysemityzmu jako środek do wywierania presji na władzę oraz element promocji własnego wizerunku i podkreślania zaangażowania w rozwój wspólnoty. Z drugiej strony, pomimo niektórych działań władz w rodzaju burzenia budynków dawnych synagog, mniejszość żydowska pozostaje lojalna wobec władzy. Kwestią newralgiczną pozostaje w dalszym ciągu restytucja mienia, zagarniętego w okresie radzieckim. Pomimo apeli środowisk żydowskich, budynki dawnych synagog nie są zwracane, a na terenach np. cmentarzy wznoszone są osiedla mieszkaniowe i budynki użyteczności publicznej.

Istotny problem dla środowiska żydowskiego stanowi kwestia upamiętnienia ofiar Holokaustu. W wyniku Zagłady zginęło około 95% Żydów, którzy pozostawali na okupowanym terytorium. Zarzuty środowisk żydowskich wobec władz dotyczą zaniżania liczby ofiar oraz braku ich upamiętnienia. Ponadto, powszechnie spotykaną praktykę stanowi uznawanie Holokaustu za synonim ludobójstwa, co zdaniem Żydów jest równoznaczne z negowaniem jego unikalnego charakteru, związanego z zagładą jednego narodu – żydowskiego (mianem Holokaustu, zgodnie z takim kierunkiem definiowania i zdaniem władz, można byłoby nazwać także takie wydarzenia, jak ludobójstwo Ormian czy mordy w Rwandzie). Działacze żydowscy podnoszą również kolejny problem - brak informacji na temat rozmiarów Zagłady w encyklopediach i podręcznikach. Na Białorusi brak wzmianek o wkładzie żydowskich żołnierzy i partyzantki w walkę z okupantem oraz informacji o gettach (było ich ponad 250) czy miejscach masowych mordów. Problem stanowi upamiętnianie miejsc kaźni, mordów, egzekucji etc. Brak powszechnej wiedzy społeczeństwa o Holokauście oraz wkładzie białoruskich Żydów w Wielką Wojnę Ojczyźnianą potęgują wysiłki środowisk żydowskich do popularyzowania wśród społeczeństwa białoruskiego wiedzy o Holokauście.

Z uwagi na fakt, iż oświata i nauka odgrywają istotną rolę dla wyznawców judaizmu, charakter działalności tworzonych przez środowiska żydowskie struktur i organizacji w szerokim stopniu powiązany został z działalnością edukacyjną i kształceniem. Wspieranie powszechnego szkolnictwa mniejszości oraz tworzenie własnych projektów edukacyjnych to jeden z priorytetowych obszarów, ujętych w programie m.in. prężnie działającej organizacji – Związku Białoruskich Żydowskich Wspólnot i Stowarzyszeń (z ros. *Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин*, w skrócie: СБЕООО). Społeczność żydowska utworzyła system dopełniającego, nieformalnego dokształcania dzieci i młodzieży pochodzenia żydowskiego. Za przykład takich struktur uznać należy wspomniane w rozprawie szkoły niedzielne. Miejsca te w sposób szczególny i owocny zajmują się tworzeniem warunków do nauki języka hebrajskiego, poza tym również przekazywania wiedzy dotyczącej historii i kultury historycznej ojczyzny – Izraela. Obok sfery edukacji, pracownicy takich placówek działają na rzecz integracji członków mniejszości.

Zwracając uwagę na aktualną sytuację na płaszczyźnie edukacji i rozwoju studiów żydowskich należy stwierdzić, że dla szkolnictwa wyższego Białorusi, analizowanego pod kątem kwestii żydowskiej, charakterystycznym pozostaje brak szerokiego nurtu badań oraz badaczy zajmujących się „tematyką żydowską”, co z kolei skutkuje niewielkim zakresem prowadzonych badań. Problemатyczny jest również niski stopień zainteresowania społeczeństwa studiami z zakresu judaistyki. Z drugiej jednak strony należy wspomnieć o inicjatywach wąskiego kręgu badaczy, dzięki którym studia żydowskie pojawiają się w sferze nauki oraz pozwalającym na nawiązywanie współpracy z innymi ośrodkami naukowymi (np. z placówkami w Moskwie czy Wilnie).

Żydowska działalność wydawnicza na Białorusi pozbawiona jest wystarczających nakładów finansowych. Przyczynia się to w zasadniczym stopniu do ograniczonej liczby publikowanych pozycji oraz do niskiego nakładu ukazujących się czasopism. Należy jednak dodać, że na trudną sytuację wpływ ma niewielki krąg odbiorców. Mały popyt i zainteresowanie wydawnictwami żydowskimi skutkują z kolei nikłym zakresem działalności wydawnictw oraz zmniejszeniem częstotliwości ich ukazywania się

Warto zaznaczyć, że w rezultacie polityki decydentów z czasów sowieckich, którzy walczyli z przejawami żydowskiego życia narodowego i religijnego, wielu białoruskich Żydów odczuwa brak więzi ze swym narodem, nie utożsamiając się również z jego tradycjami i kulturą. Z tego powodu za niezwykle istotne uznać należy wszelkie przedsięwzięcia, jak warsztaty, seminaria i programy edukacyjne, prowadzone przez bardzo dobrze przygotowanych wykładowców i edukatorów.

Najprężniej działającą organizacją pozostaje od 1991 r. wspomniany СБЕООО. Poza nim działają także takie organizacje jak Związek Żydowskich Gmin Wyznaniowych w Republice Białoruś (ОИРОБ), Żydowski Związek Religijny Białorusi (ИРОБ) oraz Religijne Stowarzyszenie Gmin Judaizmu Postępowego. Ich działalność, co należy zaznaczyć, jest możliwa przy bardzo wyraźnym wsparciu zewnętrznym, pochodzącym głównie od Joint, Sochnut czy Izraelskiego Centrum Kulturowo-Informacyjnego.

Generalnie, zainteresowanie „kwestią żydowską”, datowane od czasu utworzenia niepodległego państwa, w przeciwieństwie choćby do realiów polskich i rozwoju życia żydowskiego w Polsce, przebiega w Republice wolniej i na mniejszą skalę. Działacze żydowscy, choć nieliczni, zgrupowani w organizacje i stowarzyszenia, wkładają co prawda wiele wysiłku w przekazywanie społeczeństwu wiedzy zarówno o położeniu Żydów w okresie funkcjonowania Białoruskiej SRR, jak i ich roli w czasie II wojny światowej (która to kwestia pozostawała do niedawna całkowicie pomijana w oficjalnych programach nauczania, a stanowi jeden z fundamentów działań społeczności żydowskiej), jednak napotykają wiele trudności, zarówno natury wewnętrznej, jak i związanej z polityką państwa. Problem zwrotu mienia żydowskiego pozostaje areną sporów z przedstawicielami władz. Wiele przejętych przez państwo budynków i terenów, należących uprzednio do gmin żydowskich, jest obecnie przeznaczonych do użytku publicznego, jak np. budynek synagogi w Brześciu, działający jako kinoteatr, czy obszar dawnego cmentarza w Mińsku, na którym wybudowano stadion. Istnieją co prawda miejsca posiadające status zabytków państwowych (np. synagogi w Mińsku, Bobrujsku, Borysowie czy Grodnie), jednak lista obiektów, wymagających wsparcia i restauracji, jest bardzo długa. To również obszar wymagający wkładu i zaangażowania działaczy żydowskich w celu poprawy istniejącej sytuacji.

Z uwagi na brak powszechnego zainteresowania ochroną dziedzictwa żydowskiego i niewielkie nakłady finansowe, kwestie położenia Żydów, ich troski o promowanie żydowskiej historii i kultury, wydarzenia czasów II wojny i Holokaustu oraz dążenie do odzyskania i odnowy mienia żydowskiego przebiegają w sposób złożony, wolniej niż w innych państwach. Warto zaznaczyć jednak, iż zauważalny jest proces stopniowego wzrostu liczby inicjatyw, skierowanych na należyłą ochronę dorobku materialnego Żydów (np. otworenie w 2002 r. Muzeum Historii i Kultury Żydów Białorusi w Mińsku oraz swoistego otwarcia części społeczeństwa na „żydowską lekcję historii”).

Podsumowując, zmienione warunki polityczne (w porównaniu do czasów sowieckich) stanowiły czynnik umożliwiający rozwój życia społeczno-kulturalnego i integrację w obrębie wspólnoty żydowskiej. Warto ponownie zaznaczyć, że ubytek osób pochodzenia

żydowskiego stanowi niekorzystną przesłankę dla skali i możliwości rozwoju społeczno-kulturowego społeczności, aczkolwiek nie wyklucza go. Działalność i przejawy aktywności członków mniejszości żydowskiej są w bardzo dużym stopniu determinowane wsparciem zewnętrznym (ze strony zagranicznych fundacji, organizacji i osób prywatnych). Do najważniejszych donatorów – podmiotów prawa międzynarodowego, wspierających działania białoruskich aktywistów żydowskich należą Izrael oraz Stany Zjednoczone i Rosja. Silne wsparcie finansowe udzielane jest ze strony licznych fundacji międzynarodowych oraz organizacji. Na ich czele wymienić można m.in. przywoływany na łamach rozprawy Komitet Joint, organizację Sefer, Sochnut, Światowy Kongres Żydów, Europejski Kongres Żydów, Amerykański Kongres Żydów, Szwajcarski Komitet Żydów sowieckich, Stowarzyszenie imigrantów z Białorusi w Izraelu, Stowarzyszenie rosyjskich imigrantów w Stanach Zjednoczonych, ponadto fundusz „Claims Conference”, Fundację Laudera czy Fundusz „Izraelska Rodzina”.

Mniejszość żydowska nie odgrywa znaczącej roli w państwie białoruskim. Wynika to z kilku przesłanek: niewielkiej i spadającej liczby populacji żydowskiej, braku zainteresowania władz w udzielaniu jej wsparcia, „spersonalizowanego” charakteru tworzonych struktur, uzależnienia od zewnętrznych środków finansowania. Słabością tworzonych i działających struktur żydowskich jest brak należytej pomocy ze strony państwa i pełna zależność od decyzji organów władzy.

Utrzymywana przez lata na Białorusi sowietyzacja związana z ekspansją języka rosyjskiego, a następnie, po przejęciu władzy przez Łukaszenkę, tendencja wzmocnienia rusyfikacji poprzez kontynuację wielu elementów sowietyzmu, nie tworzy warunków dla swobodnego rozwoju oddolnych inicjatyw obywatelskich oraz szerokich możliwości działania na Białorusi instytucji i programów rozwijanych przez działaczy środowisk mniejszości narodowych, w tym mniejszości żydowskiej.

Nader często władze białoruskie dokonując analizy współczesnych stosunków narodowościowych przytaczają argument o wyjątkowo stabilnej sytuacji i pokojowych stosunkach pomiędzy przedstawicielami różnych grup narodowościowych żyjących na Białorusi. Rzeczywiście, w pewnym stopniu należy oddać sprawiedliwość temu twierdzeniu, bowiem jest to obszar na którym nie odnotowano (po wojnie) żadnych poważniejszych konfliktów na tle narodowościowym. Nie zmienia to faktu, iż coraz częściej zdarzają się przypadki agresywnych zachowań i wykroczeń wobec przedstawicieli mniejszości narodowych. Przypuszczać można, iż sprawowanie władzy przez obecnego prezydenta i brak jakichkolwiek zmian w kwestii polityki wewnętrznej przyczyni

się do stopniowego ograniczania możliwości działalności aktywistów żydowskich, głównie z uwagi na słabe zaplecze finansowania programów oraz kurczące się możliwości uzyskiwania większego wsparcia z zewnątrz, a także silne tendencje asymilacyjne. Trudno przewidzieć, czy możliwa jest zmiana sytuacji wewnętrznej, będącej konsekwencją rozwoju polityki decydentów białoruskich wobec Zachodu. Obserwowane do tej pory kroki białoruskiego prezydenta i obozu rządzącego nie były na tyle jednoznaczne, aby pozwoliło to na postawienie diagnozy co do przyszłości rozwoju strategii planowania działań środowisk mniejszościowych na Białorusi. Pewnego rodzaju ocieplenie wobec mniejszości żydowskiej, wspomniane na łamach rozprawy, nie było na tyle długotrwałe, aby udało się postawić tezę o jego dalszym pozytywnym wpływie na sytuację Żydów na Białorusi oraz ewentualnych profitach w postaci m.in. możliwości rozwoju własnej autonomii kulturalno-społecznej. Otwarcie na współpracę międzynarodową, zniesienie ograniczeń w kwestii możliwości finansowania i udzielania wsparcia merytoryczno-technicznego dla przedstawicieli mniejszości żydowskiej na Białorusi byłoby niewątpliwie istotnym atutem, wzmacniającym możliwości rozwoju życia społeczno-kulturowego białoruskich Żydów. Obecnie jednak trudno doszukiwać się w działaniach władz zamiarów zmiany polityki wewnętrznej wobec mniejszości narodowych.

Analizując sytuację Żydów na Białorusi należy jednak zaznaczyć, że na płaszczyźnie publicznej dostrzegalne i odnotowywane są niewielkie zmiany o charakterze pozytywnym (dla przykładu – udział przedstawicieli państwowych w obchodach rocznic istotnych z punktu widzenia historii Żydów na Białorusi czy pozytywne wypowiedzi polityków dotyczące mniejszości żydowskiej). Można tłumaczyć je przejawami liberalizacji w traktowaniu „kwestii żydowskiej” związanych głównie zamiarem poprawy wizerunku rządu na arenie wewnętrznej, zwłaszcza zaś w środowisku międzynarodowym.

Generalnie, z punktu widzenia demografii, dla białoruskich Żydów koniec XX w. i początek XXI w. nie jest optymistyczny. Wyniki uzyskane w rezultacie przeprowadzonego w 2009 r. spisu powszechnego potwierdziły nieodwracalne straty w populacji żydowskiej oraz ciągłym spadku jej liczebności. Można przypuszczać, że wyniki kolejnego spisu demograficznego, zaplanowanego na 2019 r., również nie zmienią tej tendencji. Mniejszość żydowska skupiona będzie na terenie większych miast (w większości w samej stolicy państwa), a spadek liczebności Żydów (jako rezultat niskiego przyrostu naturalnego, emigracji, trudności w ramach integracji i podtrzymywania żydowskiej tożsamości w obliczu zaawansowanych procesów asymilacji) utrzyma się, co niewątpliwie nie poprawi sytuacji Żydów na Białorusi.